

ІСТОРИЯ ТА ОГЛЯД РУКОПИСНИХ ФОНДІВ

С.О.Булатова

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України
м. Київ

АРХІВ РЕФОРМАТІВ РУСЬКОЇ ПРОВІНЦІ (PROVINCIA RUSSIA)

Серед унікальних зібрань Інституту рукопису, що репрезентують рукописну спадщину кляшторів різних католицьких орденів і конгрегацій, які діяли на українських землях у XVII – XVIII ст., заслуговує на особливу увагу архів реформатів [ф. 314] – одного з відгалужень ордену св. Франциска Ассізького.

Історія надходження архіву до Інституту рукопису остаточно не з'ясована. Очевидно, його матеріали були передані з Волинського державного краєзнавчого музею в Житомирі. В акті про передачу від 9 жовтня 1932 р.¹, на жаль, зазначено лише загальну кількість рукописів – 1600 од. Детальний перелік усіх рукописів відсутній, а в неповному списку рукописів Волинського музею, складеному згодом завідуючим відділом рукописів М.В.Геппенером, названо лише 5 актових книг архіву реформатів².

Матеріали фонду належали конвенту реформатів у Кременці, а потім, можливо, входили до складу однієї з бібліотек Житомирського римсько-католицького капітулу або Волинської духовної римсько-католицької семінарії. У 1931 р. П.М.Попов, тодішній завідуючий відділом рукописів ВБУ, перебуваючи у науковому відрядженні в Житомирі, відібрав найбільш цінні бібліотечні колекції, включаючи і рукописи Кременецького конвенту, для передачі їх у фонди ВБУ. У своєму “Звіті за наукову подорож до м. Житомира” (виголошеному в Комісії українського письменства доби феодалізму ВУАН та в науково-дослідній комісії бібліотекознавства ВБУ) П.М.Попов, оцінюючи деякі рукописи житомирських фондів, пише, що “житомирська колекція латино-польських шкільних курсів дуже влучне доповнення тої, що тепер зберігається в рукописному відділі ВБУ, а раніше належала Київському університетові”³. У повній мірі ця оцінка відноситься і до рукописів Кременецького конвенту, що знаходилися у Волинському музеї.

Треба зазначити, що, крім опрацьованого архіву реформатів, у I фонді Інституту рукопису також зберігається ряд рукописних книг з позначкою “*ex libris conventus Cremenecensis Ord[ini] Nost[ri] P[atrum] R[everendi] Reformato[rum]*”. Серед них – трактати з філософії, теології, анатомії, фізики, космографії. Фрагменти даного архіву виявлені також у 160 фонді – архіві Київської духовної академії. Ми вважаємо, що названі розрізнені частини є архівною спадщиною реформатів у західноукраїнському регіоні спочатку руської кустодії, згодом – руської провінції, а в період згасання діяльності ордену Волині – русько-польської кустодії. Надалі в статті вони будуть поіменовані як “фонд реформатів руської провінції”. Запропонована назва відображає найбільш стабільний етап їх діяльності і усталено вживається в науковій літературі.

Фонд реформатів францисканського ордену руської провінції містить 34 одиниці зберігання, хронологічно охоплює період з 1744 по 1823 р. і складається з наукових трактатів, навчальних курсів, протоколів Кременецького, Дедеркальського, Жорніщевського конвентів, писаних латинською та польською мовами. Переважну більшість матеріалів фонду становлять актові книги, що містять рукописні та друковані документи, оригінали і копії актів – “*Acta originalia*” та “*Acta transumpta*”.

Кожний збірник актів – це архівна документація і хроніка подій провінції протягом трьох років. Він ведеться від імені провінціала або кустоша, який на той час очолював реформатів.

Руська провінція реформатів “*Russia*”, або “*Russia Rubra*” або, “*Roxolana*”, була утворена на території Волині й Галичини у 1746 р. спочатку як кустодія, що через труднощі в управлінні та візитаторстві значних за площею територій виділилася з малопольської провінції Пресвятої Діви Марії Ангельської. Самостійна кустодія була затверджена Генеральною капітулою в Римі на чолі з генералом францисканського ордену Рафаелем Луганьяно і названа “Під заступництвом Пресвятої Скорботної Діви Марії”. Спочатку вона складалася лише з чотирьох кляшторів: Святого Казимира у Львові, Апостола Андрія у Хелмі, Михайла Архангела у Раві та Успіння Пресвятої Діви Марії у Вишні, але поступово розрослася і у 1763 р. отримала статус провінції. Першим кустошем став Флоріан Ярошевич (1694–1771) – архіваріус, професор теології, філософії, риторики, автор богословських творів. Основною працею Ф. Ярошевича вважається “*Matka Świętych Polska*”, де він, спираючися на архівні джерела і особисті спостереження в кляшторах, навів багато прикладів християнської добродітності монахів. “Реформати, як і єзуїти... були зацікавлені в збереженні історії, і таким генеральним архіваріусом... був Ярошевич”⁴.

В актах конгрегації кустодії 1747 р. у Львові з “Acta transumpta Florian Jaroszewicz Primi custodis Regiminis Russiae 1746 – 1749” [ф. 314, № 3] наведена загальна таблиця реформатів у конвентах. У ній виділені гвардіяни, які очолювали конвенти, вікарії, проповідники, викладачі курсів теології та філософії, отці і браття, що вивчали ці науки, і браття “laici”, які не мали посвяти у духовний сан, не належали до кліру і займалися господарськими справами в кляшторах.

Документи архіву реформатів руської провінції також донесли до нас імена тих, хто жив більше двохсот років тому. Так, згідно з рукописними матеріалами, у Львівському конвенті було два викладачі священної теології. Ім’я одного з них, Йозеф Віттинг, присутнє в записах на клеєних аркушах форзаців у наукових курсах теології із збірки Кременецького конвенту реформатів – “Ex praelectionibus V[enerabilis] Josephi Witting ord[ini] Min[orit] Ref[ormato]”⁵. Записи в теологічних трактатах також належать Колумбану Ханчевському, проповіднику⁶. Власницькі записи ще одного викладача священної теології Леонарда Лехендорфера, відомого по актах конгрегації 1770 р. у Львові із збірника Костянтина Лісовського 1769–1776 рр., є в курсах філософії і фізики даної збірки⁷. Наведені доповнення в уточненні персоналій актових документів і наукових збірників проливають світло на їх просвітницьку діяльність у конвентах.

Цікавим для дослідників з питань освіти в кляшторах є “Regulamen studiorum” (№ 15), укладений колишнім кустошем Станіславом Клечевським, затверджений генералом ордену Паскалем Варізіо і прийнятий на провінційній капітулі в Кременці у 1775 р., що міститься в збірнику Філіпа Войнаровича (1775–1778). Він складається з шести розділів, у яких розглядаються умови конкурсу викладачів (до речі, постанова про результати цього конкурсу знаходиться у збірнику) та окреслюються мета і завдання окремих дисциплін. Дослідження джерела свідчить, що рівень викладання був досить високий. С. Клечевський заслуговує на увагу не стільки як кустош, провінціал та гвардіян Кременецького конвенту, скільки як автор праць з філософії, теології, історії й мовознавства. Його автограф “Theocratia albo wielmoznosc dzieł boskich w rządach ludu izraelskiego” (1762) зберігається в Інституті рукопису [ф. 314, № 34]. Крім того, в архіві серед інших збірників є ще дві актові книги С. Клечевського.

Зароки правління таких провінціалів і кустошів, як Флоріан Ярошевич, Амброзій Шольц, Михайло Киценський, Костянтин Лісовський, кустодія розширилася за рахунок нових фундацій у Кременці, Золочеві, Дедеркалах, Букачеві, Крилові, Жорнищі. Згідно з документами архіву, процедура фундацій була досить складною: окрім бажання фундатора,

потрібні були згода провінціала, дозвіл на фундацію генерала францисканського ордену, резолюції єпископа і конфесійних організацій, розташованих поблизу місця заснування нової резиденції.

У збірниках різного періоду містяться документальні матеріали про фундації конвентів у м. Золочеві – Михайлом Радзивілом, литовським князем (1748), у м. Ковелі – Деметрієм Яблоновським, ковельським воєводою (1749), у м. Букачеві – Владиславом Луцівським, жидачівським старостою (1756), у м. Яневі – Михайлом Богушем, звіногородським старостою (1758), у с. Тутановичі – Мартином Остророгом, закрочимським каштеляном (1767) та ін.

Християнський дух монастирів, неповторність кожного конвенту, його традиції, чесноти і благочестя реформатів сприяли тому, що серед фундаторів було багато представників старовинних західноукраїнських родів.

Плідна духовна діяльність провінційних конвентів здійснювалася не автономно, а з благословіння і при підтримці апостольської столиці. Управління Римом всіма провінціями, в тому числі і руською, будувалося на централізованій основі для збереження єдності реформатських кляшторів у лоні ордену.

Вактах представлені документи, що розкривають характер взаємозв'язків ієрархів ордену в Римі з керівництвом провінцій. Серед них:

- *акти* Римських Пап – спеціального призначення і універсальні для всього католицького світу: бреве Папи Пія VI, булла Клементія XIV і його індульгенція напередодні Вербної неділі, бреве Бенедикта IV та його індульгенція на честь свят тощо;

- *декрети* обсервантів ордену св. Франциска, декрети св. конгрегації віри про канонізацію і св. конгрегації св. інквізиції та інші рескрипти римської курії;

- матеріали про діяльність генералів ордену Рафаеля Луганьяно, Петра Іоанетті де Моліна, Клементія Панорма, Паскаля Варізіо, генеральних прокураторів Йозефа Марії Галліполі, Кароля Антоніо Самоклево, Анжела Проціто, Кароля Галеоне, Кароля Христофора Казалі, генеральних комісарів Йозефа Марії де Ведано та Бернардо Терлітіо. Вони складаються з різноманітних енциклік, промов, декретів та листів з Риму в руську провінцію.

Значну частину архіву становлять документи, що розкривають стосунки із зовнішнім оточенням руської провінції, горизонтальні зв'язки з іншими провінціями.

Наприклад, тільки в актовому збірнику за 1775 – 1778 рр. містяться листи з різних поточних питань, надіслані руському провінціалу з

малопольської провінції Філіпу Войнаровичу дефінітором малопольської провінції Йозефом Балем з Пенежева, краківським гвардіяном Стефаном Гідлевським, комісаром у руській провінції з Закличина Бенвенуто Дуніковським, дефінітором малопольської провінції з Велички Василем Писажевським. Цікаві також листи з інших провінцій: з пруської – від Лаврентія Карневського з Владиславії, з великопольської – від варшавських гвардіянів Якуба Вольського та Дідака Бачинського, від гвардіяна Киріака Вольницького з Лютомерська.

Слід зазначити, що у Варшаві знаходилася резиденція папського нунція, влада якого і пасторські послання поширювались у всіх провінціях, конгрегаціях, кляшторах і конвентах Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Архів реформатів зберігає послання Йозефа, архієпископа Беритенського, папського нунція.

Занепад реформатських кляшторів на території західноукраїнського регіону у складі Речі Посполитої був обумовлений розділом Польщі і, відповідно, втратою колишньої державної могутності. Даний період кінця XVI ст., насичений бурхливими і драматичними подіями, знайшов своє відображення і в документальних джерелах, а саме: в актових збірниках русько-польської кустодії за 1783–1787 рр., 1787–1790 рр., 1790–1793 рр., в протоколах Кременецького (1745–1807), Дедеркальського (1749–1816) і Жорнищівського (1775–1805) конвентів і, звичайно, в неодноразово згаданій “Chronologia”. Події, що передували трьом розділам Польщі, посилення міжнародного впливу Росії, непохитна позиція австрійського імператора Йосифа II по відношенню до римської курії, яка послабила давні контакти католицьких монастирів з Римом, – все це логічно підводить до того, що “Chronologia” припиняє своє існування у 1784 році – році розпаду руської провінції. Саме в 1784 р. була затверджена русько-польська кустодія св. Анни, яка включала в себе Хелмський, Кременецький, Дедеркальський і Жорнищівський конвенти.

Створення нової кустодії позначилося і на характері та складі рукописного архіву. Причому провідна роль серед кляшторів Волині належить Кременцю, який став останнім архівним сховищем русько-польської кустодії. Однак у цей історично складний період конвенти втратили своє давнє значення, залишаючись ледь жевріючими осередками цього, у минулому процвітаючого, католицького ордену.

У 1807 р. Кременецький кляштор реформатів успадкували базиліяни. Жорнищівський й Дедеркальський конвенти проіснували трохи довше: останні відомості про реформатів у актових збірниках датуються 1823 р. У 1834 р. усі кляштори реформатів на Волині, за винятком Дедеркальського, який діяв до 1891 р., були закриті.

Історична доля архівів реформатських кляшторів – типове свідчення мінливості епохи і середовища: на сьогодні архіви, міцно об'єднані колись руською провінцією, розпорошені і знаходяться як у різних вітчизняних сховищах, так і в бібліотеках Польщі. Зокрема у виданні D. Kamolowa, K. Muszynska “Zbiory rękopisów...”⁸ знаходимо відомості про книги Криловського конвенту, що зберігаються в Закопані та Сандомирі, Равського конвенту, які надійшли після касації до центру польських реформатів – Кракова.

Треба відзначити, що матеріали архіву реформатів Руської провінції досі не вивчалися фахівцями з історії християнських орденів та конгрегацій і, практично, не залучені до наукового обігу. Передмайбутніми дослідниками постає широка перспектива вивчення цього своєрідного історико-культурного явища на території західноукраїнських земель та осмислення історичних цінностей духовної, наукової і творчої спадщини реформатів, що протягом кількох століть зберігали індивідуальність та дух своєї віри.

¹ ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Арх. Ін-ту рукопису, оп. 1, од. зб. 43, арк. 88.

² Там же, од. зб. 44, арк. ба.

³ ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Ін-т рукопису, ф. 285, од. зб. 518, арк. 13. – (Далі: ЦНБ. ІР).

⁴ Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana.– Warszawa, 1902.– Т. 31–32.– S. 683.

⁵ ЦНБ. ІР, ф. І, од. зб. 4582, 4583.

⁶ Там же, од. зб. 4438, 4587.

⁷ Там же, од. зб. 4378, 4437

⁸ Kamolowa D., Muszynska K. Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce.– Warszawa, 1988.